

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ”
ФИЛОСОФСКО-ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „СОЦИОЛОГИЯ И НАУКИ ЗА ЧОВЕКА”

Женя Иванова Иванова

**Ролята на свободното време в изграждането на младежки
политики за приобщаване. Случаят на децата в риск**

АВТОРЕФЕРАТ

На дисертационен труд за присъждане на ОНС „доктор“

Област на висшето образование 3. Социални, стопански и правни науки
Професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата
Докторска програма: Социология

Научен ръководител: доц. др. Дарин Тенев

Пловдив 2021

Дисертационният труд е обсъден на катедрено заседание на Катедра "Социология и науки за човека" на 30.10.2020 г. и насочен към публична защита с доклад от научния ръководител - доц. д-р Дарин Тенев на 12.02.2021 г.

Дисертационният труд „Ролята на свободното време в изграждане на младежките политики за приобщаване. Случаят на децата в риск” се състои от въведение, четири части, заключение, библиография и приложения. Общият обем е 442 + 23 страници, от които 15 страници библиография (209 заглавия – 9 на български, 198 на английски и 2 на гръцки език) и 23 страници приложения.

Състав на научно жури:

Проф. д-р Петя Кабакчиева

Проф. д-р Мартин Канушев

Доц. д.с.н. Милена Якимова

Доц. д-р Дарин Тенев

Доц. д-р Тодор Христов

Защитата на дисертацията ще се проведе на 12 май 2021 г. от.....ч. в ПУ „Паисий Хилендарски”. Копия на автореферата може да се открият в: Катедра „Социология и науки за човека”; Библиотека на ПУ; и Отдел "Развитие на академичния състав и докторантури".

СЪДЪРЖАНИЕ НА АВТОРЕФЕРАТА:

ВЪВЕДЕНИЕ	- 4 -
ПРЕДМЕТ	- 4 -
ПРОБЛЕМ	- 6 -
ОСНОВЕН ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ДИЗАЙН	- 6 -
МЕТОДИ И ТЕХНИКИ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ	- 7 -
МЕТОДИ И ТЕХНИКИ ЗА АНАЛИЗ	- 8 -
ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ТЕОРИИ	- 8 -
ЦЕЛ	- 10 -
КОНКРЕТНИ ЗАДАЧИ	- 11 -
РЕЗУЛТАТИ И АНАЛИЗИ	- 13 -
КАКВО Е СВОБОДНОТО ВРЕМЕ ЗА ДЕЦАТА В РИСК?	- 13 -
КАКВО Е ДЕЙСТВИТЕЛНОТО ПОВЕДЕНИЕ НА ДЕЦАТА В РИСК ПРЕЗ СВОБОДНОТО ИМ ВРЕМЕ?.....	- 17 -
КАКВО БИХА ИСКАЛИ И ИМАТ НУЖДА ДА ПРАВЯТ ДЕЦАТА В РИСК ПРЕЗ СВОБОДНОТО ИМ ВРЕМЕ? ...	- 20 -
КАК ДЕЦАТА В РИСК ОЦЕНЯВАТ ПРЕДОСТАВЕНИТЕ ИМ ВЪЗМОЖНОСТИ – ДЕЙНОСТИ И УСЛОВИЯ, ЗА СВОБОДНО ВРЕМЕ ОТ СОЦИАЛНАТА УСЛУГА В КОЯТО СА НАСТАНЕНИ?	- 22 -
КОЛКО ДОБРЕ СА ИНФОРМИРАНИ ДЕЦАТА В РИСК ОТНОСНО ИЗБОРА СИ ЗА СВОБОДНО ВРЕМЕ – СЪЩЕСТВУВАЩИТЕ ВЪЗМОЖНОСТИ (УСЛОВИЯ И ДЕЙНОСТИ) И ПОЛУЧАВАНЕТО И ОБМЕНА НА ИНФОРМАЦИЯ ЗА СВОБОДНО ВРЕМЕ?	- 25 -
ЗАКЛЮЧЕНИЯ	- 27 -
СПРАВКА ЗА ПРИНОСИТЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	- 31 -
СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ, СВЪРЗАНИ С ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА	- 32 -

Въведение

Всяко дете, без изключение, има право на щастливо детство. Тази дисертация е опит в откриване на пътя за компенсиране на човешкото страдание на децата, които са трайно отделени от семейството си и родния си дом и израстват в резидентни услуги. Нищо не може да замести родителите и нищо не може да заглуши болката в едно детско същество от инстинктивното чувство на изоставяне и на разделяне. Последствията са огромни и трайни. Децата имат нужда от обич, сигурност и заслужават детство без компромиси. Детството е онзи период от човешкия живот, който предопределя целия жизнен цикъл на човека и предначертава бъдещето му. Настоящият научен труд цели да разкрие потенциала на детското свободно време – основно човешко право на децата, ресурс за подобряване качеството им на живот и средство за инвестиране в личността чрез адекватно индивидуално посрещане на личните, материалните и социални им нужди, в търсене на компенсаторни практики за деца в риск. Стотици хиляди деца израстват в резидентна грижа. Това са стотици хиляди таланти, които чакат да бъдат открити. Те са деца, на които им липсва реална подкрепа и често финансови ресурси и възможност, за да реализират своя потенциал. Стотици хиляди невидими деца, които биха се почувствали значими ако имат реална опора в търсенето и откриването на техните страсти, на нещата, които обичат да правят и които изконно им се отдават. Инвестирането в свободното време на децата в риск им дава абсолютно реална възможност да успеят да се реализират като възрастни, което от своя страна със сигурност укрепва нашите общности, икономика и общество.

Предмет

Проучването е фокусирано върху гледните точки на 12-14 годишните деца, израстващи в социални услуги, относно тяхното свободно време, в разкритие на държавните политики спрямо детска грижа. Изследвани са описателни истории на деца в пубертетна възраст, без сериозни физически и умствени затруднения, дълготрайно лишени от родители и семейна среда, които израстват в услуги, осигуряващи им резидентен тип социална грижа, относно свободното им време – времето на тяхно собствено разположение, разглеждано като равна възможност

за пълноценно включване и социално участие в заобикалящата ги обществена среда. В проучването са разкрити държавните приобщаващи практики, засягащи и прилагани в случая на деца в риск, с цел те да са неделима част от обществото. Изследваното детско мнение относно свободното време засяга два основни аспекта – начин на действие през свободното време и начина, по който децата интериоризират свободното време. Начинът на действие през свободното време се отнася до действителното поведение на децата през този период от ежедневието им (вътре, на закрито и навън, около и далече от социалната услуга, в която са настанени) чрез организирани и неорганизиранни – спонтанни, дейности в основната им социална среда – резидентния дом (самостоятелно и с други деца и възрастни), и останалите, заобикалящи детето, среди, в които то попада – училище, семейство (при наличие на такова и ако съществува връзка с него), улицата/квартала и детския клуб/организация, който посещава. В настоящия научен труд детското свободно време се разглежда като кулминация от тези среди и се изследва тяхната взаимовръзка. Свободното време на децата е разделено на пет обобщаващи подгрупи – спорт, забавление, културно-образователни дейности, изкуство и занаяти и отдих и туризъм, като се има претенция за изчерпателност и всеобхватност на изучавания феномен. Начинът на интериоризиране на свободното време включва мненията на децата относно три главни аспекта – какво е отношението им към свободното време или какво е свободното време за тях – нагласите им; какво биха искали и имат нужда да правят през това време; и как те оценяват предлаганите възможности за свободно време – дейности и условия (качество, количество и до каква степен участват в създаването на тези възможности) и информираност (достатъчност на информацията, получаване на информация и обмен на информация за такива възможности).

Задачата на изследването включва два различни аспекта – изследователски, какво е реалното състояние на свободното време на децата в риск, и етически – какво може и трябва да се направи, за да се подобри значително качеството им на живот. Задачата на изследването на детското мнение относно свободното време е да се разкрие дали и до колко действащите държавните политики, целят да

осигурят ценно свободно време на децата, живеещи отделени от техните родители и лишени от семейна среда. Под ценно свободно време се разбира детското свободното време, което е разпознато като основно детско право, като ресурс за подобряване качеството на детския живот и като средство за инвестиране в личността на всяко дете.

Проблем

За съжаление, съществуващата дългогодишна практика показва, че свободното време на децата не е разпознато като значимо в социалната детска резидентна грижа. То е пренебрегвано, омаловажавано и много често липсва от ежедневието на децата в риск. Не се инвестира целенасочено в прилагането на компенсаторни модели на свободно време, които да подкрепят малките деца в трудния път, пред който са изправени и това трайно и значимо уврежда тяхното физическо и психическо здраве, не ги подготвя като бъдещи пълноценни възрастни, готови да поемат своя път в обществото и ги обрича на бедност и социално страдание, като ги затваря в един омагьосан кръг на стигматизация. Това са деца, които дългосрочно са лишени от свободата да използват свободното си време и следователно активно, позитивно и пълноценно да преживяват собственото си детство.

Основен изследователски дизайн

Проведеното проучване е качествено обширно описателно изследване, което прави подробен анализ на изследваното явление – свободно време на децата, израстващи в извънсемейна среда на територията на три европейски страни – Българи, Гърция и Холандия, членки на Европейския съюз. Сравнителното изследване е интересен казус, който намесва две балкански държави, разположени една до друга, но с различни социални и политически традиции и една западноевропейска държава с добре развити социални структури, но сблъскваща се с предизвикателствата на съвременното ни. Изследването, включва общо 85 деца и е базирано на индивидуални дълбочинни интервюта – България с 30 респондента, Гърция с 30 респондента и Холандия с 25 респондента. Всяко изследвано дете се интервюира веднъж и индивидуално. Продължителността на

дълбочинното интервю е не по-малко от 30 и не повече от 60 минути за всяко едно от изследваните деца. Характерът на дълбочинното интервю е един и същ за всички изследвани деца – свободното им време, видно през собствените им очи и изразено чрез собствените им думи.

В изследването са включени общо 15 специфични изследователски области – социални резидентни услуги, като за всяка държава са посетени и изследвани най-характерните и най-често ползваните, за момента на проучването, детски резидентни социални услуги.

Методи и техники за изследване

Инструментът, използван по време на дълбочинните интервюта е чеклист – предварително подготвен списък от теми, по които се разговаря. Този списък има неформален полу-структуриран формат, включващ думи и фрази, които да напомнят на изследователката какви въпроси да задава. Неформалният списък с теми, използван по време на интервюта е изготвен на базата на формален списък – въпросникът на изследването. Официалният контролен списък е въпросникът на качествено сравнително изследване Първият раздел на въпросника – „Представяне” е въведение, където въпросите имат по-общ характер. Целта на този раздел е да се придобие обща представа за свободното време чрез запознаване с и предразположение на всяко дете поотделно за втората и основна част от изследването – „Детско свободно време”. Създаването на този първи раздел не се основава на точната структура на постановката на проблема на изследването и има по-въвеждащ характер, но стриктно се придържа към целта си и помага на изследователката да поддържа баланс и да насочва децата по време на интервюта. Вторият раздел на въпросника се базира изцяло на постановката на проблема на изследването, състои се от пет части - основни теми, които са конкретните изследвани области, изграждащи свободното време на децата: „Спорт”, „Развлечения”, „Културно-образователни дейности”, „Изкуство и занаяти” и „Отдых и туризъм”. И петте части имат еднаква структура и еднакъв брой въпроси.

Освен индивидуалните дълбочинни интервюта, като основен изследователски метод за събиране на търсената информация в настоящото изследване, е

използвано и наблюдението. Извършено е индивидуално наблюдение на поведението на всеки респондент по време на дълбочинното интервю, както и, по възможност, наблюдение на децата по време на дейности през свободното им време на територията на изследваната резидентна услуга. Отделно е извършено и общо наблюдение на условията за свободно време – оборудване, съоръжения, обзавеждане, по време на посещенията на изследователката на територията на всяка от проучваните услуги.

Методи и техники за анализ

Сравнителното изследване се използва за организиране на широк спектър от информация за конкретния случай, след което се прилагат качествени анализи на съдържанието чрез търсене на модели и теми в данните и допълнителен количествен SPSS анализ чрез кръстосано сравнение на трите случая. Разглежданите казуси са изследователска стратегия, емпирично проучване, което изследва явлението свободно време в контекста на реалния живот на децата през собствените им очи.

Изследователски теории

Основните теории, използвани в този научен труд засягат главно социологията на свободното време. Разгледана е „Теорията на безделната класа” на американския социолог Торстайн Веблен, чрез която той превръща свободното време в централно понятие, свързваща го с класовите и консуматорските практики и с отличителните стилове на живот, използвайки характерен ироничен стил по пътя на своето ярко развенчаване на американската класа на свободното време в стремежа си към социален престиж. Друг изследван автор е холандския филолог, историк и културолог Йохан Хьойзинха, един от основателите на съвременната културна история, който благодарение на теорията му „*Homo Ludens* – играещият човек”, показва за първи път в такъв широк мащаб връзката между играта и целия аспект на социалния ни живот, доближавайки се до културата като цяло чрез играта, която разглежда като комплекс от необясними стремежи, присъщи на самата природа на човека. Френския социолог Роже Кайоа критикува Хьойзинха и със своята книга „Човекът и играта” сравнява културите

помежду им въз основа на присъщата им игра – универсално явление, даващо възможност за сравнение на различните култури, които, според него, определят стила на всяко общество, като с това декларира взаимозависимостта между играта и културата. Новозеландският психолог Брайън Сътън-Смит развива теорията на играта, като изгражда научния си кариера в опит да открие културното ѝ значение в човешкия живот и така полага основата за изграждането на академичното понятие за игра в книгата си „Двусмислието на играта”. В неговото изключително подробно изследване върху играта, за разлика от Кайоа, той се опитва да обхване възможно най-много игрови аспекти и сфери, така че всяка една игрова дейност да попадне в някоя от създадените от него категории. Американския социолог, представител на психоаналитичната ориентация в социологията и културологията Дейвид Рийсман, също е поместен в този научен труд, защото прави забележително социологическо проучване на американския социален характер чрез характерен исторически подход в своята известна книга „Самотната тълпа”, считана от мнозина за най-влиятелната книга на ХХ век, като предоставя културния контекст на свободното време, изучен във връзка с труда, като категоризира три основни културни типа индивиди и отваря вълнуващи нови измерения в нашето разбиране за психологическите, политическите и икономическите проблеми, пред които са изправени съвременните хора. Жорж Фрийдман – френски социолог, основател на социологията на труда е друг поместен автор в раздела на дисертацията за въпроса за свободното време, който посвещава по-голямата част от научните си трудове, сред които и книгата „Анатомия на труда” на изучаването на взаимоотношенията между човека и машината в индустриалните общества, като разглежда свободното време не само като време за почивка, а като необходимо условие за развитието на човешката личност и като неотложен и трескав стремеж към щастие – един от основните социологически факти на съвременното. Френският социолог Джофър Дюмазеди, считан за баща на социологията на свободното време, подхожда към свободното време чрез културата и изследва мястото му в социалната система, като го разглежда в контекста на трудовите развлечения, търговското предприятие, културната система и други, като акцентира върху свободното време в обширния

социален контекст на институциите на общността, определяйки го като една от тях и подчертавайки неговите социални детерминанти. Той е авторът, с когото най-ясно се идентифицира концепцията за „обществото на свободното време“ в неговата книга „Към обществото на свободното време“. Следва френският социолог Жан Бодрияр с книгата си „Консуматорското общество“, който очертава теория за потреблението, основана на приемането на „формалната рационалност“, която гарантира, че човек преследва индивидуалното си щастие чрез обектите, за които се очаква да осигурят максимално удовлетворение. В този контекст, той твърди, че свободното време възпроизвежда всички ограничения на продуктивното време, за него то е непродуктивно време, което генерира ценности (статус, престиж и т.н.) – потреблението на непроизводително време, с други думи, ние трябва да произвеждаме без значение (хоби) или консумация без нужда (туризъм). А, Доналд Уиникът е известен английски психоаналитик, който в книгата си „Игра и реалност“ – един сборник, събрал най-влиятелните му статии, и епilog на прочутите му книги за детството, разисква играта като творческата активност и търсенето на Аза. Според него хората истински творят единствено в играта и пътят на откриване на Аза е именно в нея. Той продължава с теорията за творческото живеене и чувството за реалност, където ни пренася към подхода на личността към външната реалност и твърди, че при добро общо здравословно състояние при човека всичко, което се случва е творческо.

Цел

Изследователската цел на настоящата дисертация е да разкрие в дълбочина мнението на децата, израстващи без родители в извън семейна среда, относно тяхното свободното време. Проведеното изследване засяга изцяло и само мненията на децата и наблюденията на изследователката по време на посещенията в детските услуги. Чрез разкриване на становищата на 12-14-годишните момичета и момчета за тяхното свободно време се доказва колко важно е детското мнение и колко пренебрегвано е то, в процеса на изграждане на младежки политики. Същевременно е показано мястото на свободното време в живота на децата в риск, неговата същност и значимост в изграждане на

социалната детска грижа и колко неразпозната е неговата роля и потенциал по пътя на откриване на най-безболезнения, хуманен и успешен подход в грижата за деца, лишени от семейна среда.

Приложната цел на дисертацията се изразява в посока създаване и подпомагане на добри практики в изграждане и прилагане на изцяло нов тип младежки политики, насочени към деца в риск, в опит за прекъсване на до сега съществуващи, наложени и отдавна доказали своето дехуманно и нездравословно влияние традиционни начини за отглеждане на деца извън биологичното семейство.

Конкретни задачи

Изложената по-горе обща цел на настоящото проучване изисква да бъдат дадени два главни отговора, т.е. да бъдат изпълнени две конкретни задачи. Разделът за въпроса за свободно време разгръща естеството и разглежда проблема за свободно време, отговаряйки на два основни въпроса: *какво* е свободно време – теориите за свободно време или разбирането за него и *как* свободно време – последствията и ефектите от него или преживяването на свободното време. Този раздел е едно своеобразно пътешествие из свободното време, което започва от неговото зараждане и се стига до наши дни. В първата му част – Свободно време или *какво* е това, се разисква разбирането за свободно време като се обсъждат някои исторически и философски аспекти на теорията за свободно време, разгледани са основни теории в социологията на свободното време, обърнато е специално внимание на теоретичния конструкт на играта, както и е направено обобщение на въпроса за същността и естеството на свободното време, препускайки в света на съвременната социология на свободното време.

Като начало е разгледана темата за взаимовръзката между труд и свободно време, като се започва от древната гръцка цивилизация, която първа формулира концепцията за свободното време, и я разглежда като висша човешка цел. Преминава се към юдео-християнската идеология, където етиката за свободното време, формулирана от аристократичните гръцки философи и широко възприета по гръко-римско време е сериозно оспорена с появата на християнството, и представлява рязко отклонение от наследството на класическата Гърция като

главно подчертава значимостта на труда. Следва, разискване за протестантската реформация – протестантската работна етика, като централно интелектуално развитие и настъпването на промяната в отношението към труда и свободното време. И се достига до теориите за стойността на Лок и Маркс, които напълно различни в своите идеали и вярвания, се обединяват в твърдението относно труда, като източник на стойност и същност на човечеството.

С разгледаните теории за свободно време се преминава от взаимовръзката между труд и свободно време към връзката между свободно време и култура в отговор на предизвикателството да се определи какво представлява свободно време. Разгърнати са шест основни теории, като се започва от Торстайн Веблен и неговата теория за безделната класа; последвана от теорията на Дейвид Рийсман за културния контекст на свободното време, изучен във връзка с труда; следва разискване на теорията на Жорж Фрийдман относно взаимоотношенията между човека и машината в индустриалните общества; след това идва ред на Джофър Дюмазеди и теорията за мястото на свободното време в социалната система и концепцията му за „обществото на свободното време“; разискан е и Жан Бодрияр и неговата теория за потреблението или за консуматорското общество.

Теоретичният конструкт на играта заема важно място в настоящия раздел, занимаващ се с въпроса за свободното време, където се обръща специално внимание на четирима значими в тази сфера автора – Йохан Хьойзинха и теорията му за играещия човек, Роже Кайоа и теорията му за играта и културата, Брайън Сътън-Смит с неговата теория за реториките на играта и теорията на Доналд Уиникът за играта и реалността. Тази част от анализа на релевантната литература завършва със собствено по-общо приложимо и свободно дефинирано определение за феномена игра.

В края на първата част от анализа на релевантната литература, в търсене на отговора *какво* е свободно време, след разгледаните социологически теории се достига до обобщаваща дискусия относно същността и естеството на свободното време, в опит да се извлече собствено, актуално за времето и развитията на събитията, определение за свободното време. В дискусията е намесен приноса на едни от най-значимите имена от съвременната наука за свободното време.

Във втората част на раздела за въпроса за свободно време – Преживяването на свободно време или *как* свободно време, са засегнати три основни момента – психологическите аспекти на свободното време, влиянието на образованието за свободното време и взаимодействието между свободното време и децата. Началото на втората част от анализа на релевантната литература е посветено на психологическите аспекти на свободното време, където се разискват мотивационните му основи и индивидуалните разлики в поведението през свободното време, главно основани на работата на Сепо Айсо-Ахола, който се занимава с психологически анализи на свободното време и здравето на хората. След това се преминава към съществената работа на Хилел Ръскин и Атара Сиван, посветена на образованието за свободно време в училище и в общността и влиянието му върху поведението на децата и възрастните през свободното им време. Разгледани са различни цели и стратегии в образованието за свободно време. Тази част завършва с разискване на пет отделни области на свободното време, които попадат в обсега на социологическото проучване на дисертацията – отход, забавление, спорт, изкуство и занаяти и културно-образователни дейности, и тяхното взаимодействие с децата.

Резултати и анализи

Изследователските въпроси на настоящото проучване са пет и засягат възгледите на децата относно начина им на *действие* – действителното им поведение по време на свободното време, и начина на *интериоризиране* – мненията им относно какво е свободното време за тях, какво биха искали и имат нужда да правят през това време, как оценяват предлаганите възможности за свободно време.

Какво е свободното време за децата в риск?

Общата нагласа на децата в риск за свободното им време е позитивна и те харесват да разполагат със свободно време. Като цяло, холандските респонденти са най-задоволени от свободното си време в контраст с децата от Гърция, които се оплакват, че тяхното свободно време често липсва и децата от България, които най-много не харесват свободното си време. Относно *същността* на свободното време децата го определят, най-вече, като времето, когато са свободни да правят

каквото харесват без всякакви задължения. Свободното време се асоциира от децата със *свобода*, но тази изтъквана свобода е тълкувана по различни начини от респондентите в различните страни. Холандските деца в риск тълкуват свободното си време като свобода от ежедневни задължения, разпознават го като време без задължаващи елементи, време изцяло на тяхно разположение, в което се чувстват *щастливи* и *креативни*, т.е. време, в което могат да ръководят себе си към нещо лично градящо без да поставят обезателно условия за средата и най-вече за компанията, в която го преживяват. Не са малко холандските респонденти, подобно на някои от българските и гръцките деца, които определят, че имат свободно време, когато всекидневието им не е заето с образователни занимания, което подчертава една не до там позитивна нагласа на децата към обучение и ясно показва, че този процес не се представя и предоставя на децата достатъчно подходящо и атрактивно и се възприема от тях с нежелание и елементи на принуда. Така се елиминират възможностите за улавяне и развитие на заложбите у децата, които могат да бъдат разгърнати чрез занимания в сферата на науката и образованието.

За много от българските и гръцките деца в риск свободата се асоциира с безконтролно поведение и липсата на супервизия, с липсата на принуда, т.е. с възможността да са извън физическия обсег на възрастни, които пряко се грижат за тях в социалната услуга, в която са настанени. Тази тяхна представа за свободата се допълва и от факта, че те свързват свободното време и с това да са извън пределите на резидентната услуга, за да имат възможността да правят каквото си поискат. Излиза, че голяма част от българските и гръцките деца възприемат, че свободното време е *свобода от социалната услуга* – далеч от всичко и всички там, в комбинация с неконтролираното правене на каквото си пожелаят за забавление. Не рядко тези деца, най-вече децата от България, отговарят открито, че свързват свободното си време с рекреационни активности, които не срещат общественото одобрение или казано на кратко осакатяват личността им, но въпреки това те ги намират за забавни и желани. За тях свободното време е липса на всякакви ограничения.

Както вече беше споменато, за някои от децата в риск от България и Гърция свободното време е позитивно преживяване, което не включва процеса на усвояване и затвърждаване на нови знания и умения, на разширяване на общата им култура и онова неспирно любопитство към света като цяло, което изначално е заложено във всяко дете. Престоят в социалната услуга притъпява естествения детски стремеж за знания, дори открито може да се каже, че е натрапил убеждението у децата в риск, че да усвояваш знания, да обогатяваш себе си чрез учене и четене е досадно, безинтересно и неатрактивно. За други деца от България и Гърция свободното време е желана и нужна почивка – време за пасивна отмора и най-вече време за сън, време, в което търсят физическо и психическо спокойствие и сигурност, но най-често не ги намират в рамките на социалната услуга. Не са малко българските и гръцките респонденти, които асоциират свободното време с *досада*, те скучаят, когато имат свободно време на разположение. Те буквално не знаят какво да правят, защото така протича детството им – монотонно и тягостно всекидневие, което постоянно затвърждава у децата това, че те са изоставени, нежелани, сами и лоши. Те го възприемат като *празно време* и предпочитат да нямат свободно време, защото то им носи негативни чувства. Бездействието и скуката в резидентната услуга носи на децата *тъга*, което не е обезателно същото за децата израстващи в семейства, където, напротив, скуката може да бъде плодотворно начало за креативна, самостоятелна и искрена детска игра.

Въпреки всичко, децата в риск ясно и категорично заявяват своята позиция, макар не винаги по пряк начин, че искат да разполагат със свободно време и имат нужда от него. В случаите, когато децата заявяват, че не харесват свободното си време и поради това не искат да имат свободно време, те изразяват позицията си срещу монотонния живот в резидентния дом, който им причинява *скръб*, породена от обстоятелствата около причините за техния престой. Свободното време в социалната услуга е равнозначно на детска болка и страдание. Позитивното отношение на децата към свободното време не е обвързано с качеството на това време в социалния дом, а с естествената детската нужда от него. Свободното време на децата в риск не е пълноценно, не е продуктивно и в

голяма част от случаите не им носи задължителните елементи на истинско забавление, удовлетворение и развитие. Точно обратното, свободното време във всички изследвани детските резидентни услуги забавя и в случаите на България и на голяма част от Гърция спира детското развитие. Детското свободно време в резидентните услуги не е приоритет в държавните политики за резидентна грижа. Социалните домове буквално предлагат произволно свободно време на децата в риск – време без особени стимули, без избор, с ограничени възможности, което предизвиква у холандските деца недоволство и тъга, сравнявайки своето свободно време преди и след постъпване в услугата, а предразполага гръцките и българските деца към конфликти, обостряне на лабилното им психично състояние, рисково поведение и потискащи чувства и настроения.

Холандските деца определят свободното си време като достатъчно, защото то е част от предварително изготвена и следвана програма на всекидневието им, която допринася за по-ясна структура на времето на тяхно разположение и по-добра организация на престоя им в социалната услуга. Тази структура на всекидневието, в която рутината е в плюс за децата, им позволява да са в голяма част доволни, спокойни, да чувстват сигурност и да разполагат с достатъчно свободно време. Усеца се, че холандските социални услуги балансират свободното време с останалата част от всекидневието на децата, като използват в голяма степен индивидуалността им, в търсенето на по-добро и ефективно предоставяне на резидентна грижа. Половината от гръцките деца споделят мнението, че нямат свободно време или, че то е много малко, защото е иззето от учебната подготовка за следващия ден. Образователното ниво на децата в риск в Гърция, в огромна част от случаите е ниско и на фона на ежедневното посещение на училище и дългата учебна подготовка след това ясно проличава липсата на дневна структура на заниманията за децата и провалът на системата да подсили качествено образование и качествено свободно време за тях. Усеца се как резидентната грижа в Гърция използва ученето като предпоставка за елиминиране на риска от това децата да попадат в опасни за тях ситуации и ограничава този риск с това да налага на децата с часове да подготвят домашните си, само и само да нямат свободно време. Липсва баланс между двете, която

липса се задълбочава с това децата да остават и да стават все по-лошо образовани от една страна, а от друга да израстват с много оскъдно свободно време и социален опит. Гръцката резидентната грижа е безсилна да организира качествено свободно време на децата в риск.

Най-отегчени и най-недоволни от свободното си време са децата в риск от България. Сравнявайки ги с техните връстници от Холандия и Гърция, те нямат структурирано всекидневие, не успяват да бъдат ангажирани в процеса на обучение, разполагат с много време, през което буквално не правят нищо и са изложени на перманентен риск да се провалят в така важния за тях процес на социализация и индивидуализация, и не на последно място тези деца от много ранна възраст са експонирани на дейности и поведения, които са буквално опасни за здравето и живота им. Българската социална система тотално се проваля в резидентната грижа за деца в риск. Децата в риск в България живеят с агресия, болка и неконтролируемо страдание, което е породено и засилвано именно от факта, че израстват в резидентна грижа. В опитите си да запази дословно живота на тези деца, резидентната грижа, в своето безсилие, породено от нищожно финансиране, некомпетентен и минимален брой персонал, постига единственото, на което е способна, а именно да ограничи максимално достъпа на децата извън пределите на резидентния дом и да концентрира вниманието си върху овладяване на конфликти и агресия. Като логичен завършек на същността на тяхното пребиваване в така изградената буквално увреждаща ги физически и психически резидентна среда, те, закономерно, се провалят и в малките възможности, които им се предоставят за свободно време.

Какво е действителното поведение на децата в риск през свободното им време?

Децата в риск са много по-активни през неорганизираното, отколкото през организираното си свободно време. Те са най-активни през неорганизираното им свободно време вътре в социалната услуга, следвано от организираното време извън дома и неорганизираното време около него. Поведението на децата в риск през свободното им време е бедно, те буквално бездействат сред стените на резидентната услуга – неорганизиран отдых на закрито, и израстват като тежки

потребители на телевизия – тяхното основно забавление. Пасивното свободно време е обвързано с перманентна скука, чувство на тъга и самота и агресия към останалите и към себе си. Децата имат крещяща нужда от структурирано и лично организирано свободно време от страна на социалната услуга, а тяхното настоящо поведение е резултат от провалената им социализация в свободното време в процеса на безлична „грижа”, която те са принудени да приемат и, с която живеят години наред. Вътре в социалната услуга протича живота на децата в риск – ограничени, затворени, изолирани, лишени. Децата най-често лежат, седят, стоят, бездействат в различни помещения вътре в сградата на услугата, обзети от апатия и преобладаващи негативни чувства. Те се лутат из коридори и пространства без цел. Скучаят и просто се вторачват в телевизора с часове. Това поведение на децата ясно обрисова състоянието им, тяхното свободно време, резидентната среда и персонала, който полага грижи за тях. Децата в риск са пасивни и апатични, тъжни и безпомощни, самотни и страдащи, лутащи се в един безкраен лабиринт, в който не намират отговори на множеството въпроси, които изникват и помощ за задълбочаващите се състояния – емоционални и физически, в които изпадат. Свободното им време е празно, крайно ограничено и лишено от почти всякакви елементи на истинско забавление и удовлетворение. Средата, в която израстват е крайно безлична, тягостна и потискаща, наситена с много негативни чувства, липсват ефективни стимули за развитие и състоянието на децата в нея е умишлено поддържано, което води до отключване и/или задълбочаване на проблемите им. Служителите, които полагат пряко и косвено грижи за децата в риск в България, а често и в Гърция са крайно неподготвени (не знаят как) и/или изнемогват да откликнат на нуждите им и често субективното мнение е решаващо за съдбата на тези деца, липсва професионализъм, координация и механизми в грижата им.

Организираното забавление вътре в резидентния дом, което е най-практикуваното организирано занимание вътре в резидентните услуги, е всъщност отбелязването на рождените дни на децата, което понякога е общо и наведнъж за няколко настанени деца. т.е. безлично, но въпреки това желано и чакано от децата. Забавлението и удоволствието, които са задължителни и

основни елементи в детското свободно време и в празнуването на този така важен празник за всяко дете липсват или са занижени/подтиснати от институционалната среда, която обезличава детското щастие и вълнение.

Една от основните причини за слабото участие в съществуващите организирани занимания в социалната услуга е фактът, че те не са избрани от децата и в повечето случаи те не желаят да участват, защото не харесват предлаганите дейности. Децата много бързо се отегчават и губят интерес, защото нямат стимул – желаната дейност и компанията. Липсва добра организация и гъвкав подход от страна на дома. В повечето случаи съществуващите организирани дейности започват и се прекъсват без нужната подготовка, представяне и обяснение от страна на услугата към децата. Изборът на дейностите много пъти е случаен, в зависимост от наличните възможности (доброволци, инструктори, средства, наличен персонал и др.) и не е съобразен с нуждите и желанията на настанените в услугата. Основната причина за ниското участие през свободното време е липсата на предлагани организирани дейности. Неорганизираното поведение през свободното време на децата в риск в социалната услуга зависи от предлаганите условия, тяхното състояние и достъпа до тях. Резидентната среда не поощрява активността на децата, а напротив налага им пасивно, консуматорско поведение, лишено от всякакво любопитство и жажда за развитие. Дори в това пасивно поведение децата от България и в някои случаи и от Гърция са ограничени, защото нямат равен достъп до телевизия. Разликите между децата от България от един и същи дом не се ограничават само в достъпа им до телевизия. Нещо, което прави впечатление е осезателният контраст на малък брой деца от българските социални домове, които разполагат със скъпи средства за забавление, много по-различен външен вид, скъпи лични вещи, включително и по-доброто обзавеждането на стаите им или поне на личното им пространство. Сред причините за съществуването на тези разлики са средства от нерегламентирано полагане на труд за сметка на детството и образованието на децата, средства от родител или роднина, работещи в чужбина, както и неизяснени начини и източници на средства, което е твърде плашещо за толкова малки деца, които са под социална грижа.

Сред причините за липса на интерес и участие в дейности през свободното време, децата в риск изтъкват: че не са поканени да се включат за разлика от други техни връстници; защото са участвали в такива дейности в миналото, но са спрели и никой не им обяснява защо; или, че са участвали в подобни дейности в миналото, но са спрели, защото са пораснали. Тази детска интерпретация за детството и зрялостта е подтиквана от обстоятелствата в резидентните услуги, от които зависи съдържанието на свободното време на децата в риск. Организираните занимания се провеждат за група деца до определена възраст и след това спират да се предлагат. Респондентите достигат до изводите, че определен вид дейности са за по-малки деца, защото са предлагани само за тях. Интересът на децата към определени занимания е прекъсван от институционалния модел, който им се налага, че те са пораснали за определени дейности. Нежеланието на децата да се включват в дейности, което е в противоречие с техния личен интерес и заложиби, произлиза отново от налаганото им институционално виждане за детството и зрелостта. Те не искат да участват, въпреки че им харесва, защото се срамуват, че желаят да се занимават с дейности за по-малки деца. Стремещт на децата в риск да пораснат колкото се може по-бързо е много силен, хаотичен, неконтролируем, изкуствено поддържан и се подхранва от обстоятелствата в резидентната среда, която буквално изтласква децата от детството им, ограбва го по всевъзможни начини.

Какво биха искали и имат нужда да правят децата в риск през свободното им време?

Разликата между желаното свободно време на децата в риск и тяхното действително поведение през свободното време е поразяваща. По-голямата част от децата не участват в никакви занимания през свободното си време вътре в услугата, но напротив, децата показват готовност и ентузиазъм не само за участие, но за включване в организирани дейности през свободното време. Децата не винаги знаят точно какво биха искали да правят, колебаят се, но желаят организирани занимания. Липсата на отговор или колебанието им да посочат конкретни дейности е породено от резидентната среда – недостиг на стимули, еднообразие, монотонност, напрежение. Деца показват явно

недоволство от организацията, компанията и от дейностите през свободното им време организирано от резидентния дом. Желаната компания на възрастен, от страна на децата от България често се асоциира с гарантирането на тяхната сигурност и служи като медиатор между тях и останалите настанени. За съжаление, по думите на децата, служителите често не присъстват и се явяват само в крайни ситуации, а понякога, дори тогава закъсняват. В случая на холандските деца, присъствието на възрастен се асоциира с организирани забавни дейности и с желана компания – нужда от общуване с възрастен и позитивни нагласи. Гръцките респонденти не желаят присъствие на служители през свободното време, но при тях, в действителност, те почти винаги присъстват, което се оказва гарант за тяхната сигурност, но не и за пълноценно използвано свободно време.

Най-желаните дейности от децата в риск са практикувани най-рядко. Дейностите на открито на практика не съществуват в социалните резидентни домове в България и Гърция. Събития и занимания, наситени с образователни познания и разширяващи общата култура на децата липсват. Дейности, от които зависи физическата активност на децата са много пренебрегвани и слабо развити. Участието в занимания през свободното време извън услугата е на случаен принцип – достъпни дейности. В сравнение със свободното време вътре и около резидентната услуга, дейностите извън социалния дом са най-харесвани, но това не означава, че са избирани обезателно според личните характеристики на респондентите. Децата споделят, че предпочитат дейности, които са с продължителност и повтаряемост извън социалния дом, но на практика те се включват рядко най-вече в еднократните занимания. Детското свободно време в резидентна среда е огромен провал на социалната политика за детска грижа.

В средите, в които попадат децата в риск извън социалната услуга най-желано е свободното време на улицата, а в действителност то е много слабо практикувано. След него, по изразеното желание на децата за участие, се нарежда свободното време в детски клуб/организация. Там, на практика детска активност липсва. Следват желаните дейности в училище, които в реалната ситуация са тези, които се провеждат по-активно. На последно място е желаното свободно време със

семейството, което в действителност се нарежда на второ място по активност относно действителното поведение на децата. Това не означава, че децата не искат да прекарват свободно време със семейството си, а показва колко много те биха искали да се включват в останалите среди, в които попадат. Разликите между желаната активност в четирите среди не е голяма и за разлика от реалното поведение на децата в риск в тях, те имат огромно желание да участват и да са част от обществото. Не съществува организация, свързана със свободното време между социалната услуга, в която са настанени респондентите и останалите среди, в които те попадат. В контраст на тази липса повечето от интервюираните деца желаят такава организация. Децата, които най-силно желаят организация между социалната услуга и останалите среди, в които попадат са тези от България.

Как децата в риск оценяват предоставените им възможности – дейности и условия, за свободно време от социалната услуга в която са настанени?

По-голямата част от изследваните деца в риск заявяват, че *условията за свободно време в резидентната услуга, в която са настанени са добри, но смятат, че не са достатъчни*. Като цяло най-доволни са гръцките деца, макар че между различните типове социални услуги, попадащи в изследването се наблюдават значителни разлики в качеството на условията за свободно време, като с най-ниско качество са държавни домове. В гръцките резидентни услуги са наблюдавани от много добри условия, наподобяващи на съвременните стандарти за грижа и доближаващи се до качеството на холандските условия, до задоволителни, които напомнят за институцията с нейните хаотични пространства, неподържани съоръжения, а в някои от случаите и в състояние опасно за детското здраве, което ги приближава до преобладаващите условия за свободно време в българската резидентна среда. Холандските деца са най-доволни от качеството на условията, но ги намират за недостатъчни. Най-добрите условия за свободно време се наблюдават на територията на холандските детски резидентни услуги. Най-недоволни от условията за свободно време в резидентния дом са българските деца. Повече от половината от тях ги

определят като недобри и недостатъчни. Има разлика, най-вече качествена, относно условията за свободно време между социалните услуги, особено между България и Холандия. Само в България се наблюдават крайно неприемливи условия. Те напомнят на една отминала епоха, период, който голяма част от хората в България биха предпочели да забравят, и създават впечатление, че там времето е спряло своя ход – една зловеща действителност, от която всеки би поискал да избяга веднага след като се е озовал там.

Деца в риск определят количеството на предоставените им дейности през свободното време вътре в резидентната услуга като недостатъчно. Най-недоволни сред тях са респондентите от България. В повечето случаи децата харесват практикуваните дейности, но желаят по-голям спектър от занимания, съответно повече и различни преживявания вътре в социалната услуга по време на техния престой там. Деца в риск скучаят и бездействат. Скуката и бездействието е тяхното свободно време, те буквално страдат от липса на мотивация и стимули за активност. Колкото по-мотивирани са децата като цяло, толкова по-малка е вероятността да преживеят свободното си време като скука. Тяхното предразположението към вътрешна мотивация е минимизирано в резидентни условия. Тяхната способност за активен начин на живот през свободното време е притъпена от институционализирания начин на съществуване за дълги периоди в краткия им жизнен път и води до непрехитване на самоопределение, липса на лична компетентност и оптимални предизвикателства. Този начин на живот не може да бъде възнаграждаващ психологически и има отрицателни последици за здравето. Общият резултат от резидентната грижа е, че децата губят основния си стремеж към самоопределение и лична компетентност и изпитват остри затруднения в адаптацията си към условията на живот извън институционалните рамки, като се задоволяват с ограничено чувство за самостоятелност и компетентност, придобити от пасивните занимания и обострящото се поради тях страдание.

Много често балансът между дейности и условия за свободно време в резидентните услуги е нарушен. В голяма част от случаите съществуват условия или такива могат да бъдат създадени в наличните резидентни пространства, но не

се организират дейности, което означава, че тези условия и пространства не се използват пълноценно и целенасочено. Коментирайки лошите условия за свободно време, българските деца изказват негативна нагласа за самите себе си. Те се възприемат като „лоши деца” и говорят за останалите настанени в резидентния дом с много горчивина и негативни чувства. Децата изразяват разочарование и една обреченост, с което показват, че вярват, че нещата за тях не могат да се променят в положителна посока. Те искат живота им в резидентния дом да се подобри и в същото време показват чрез разсъжденията си, че вярват че заслужават, това което преживяват, защото им е втъплено, че са лоши деца. Оборудването за свободно време не е единственото в лошо състояние там. Условията за свободно време в българските социални домове са много по-бедни, в лошо състояние или просто липсват. Оскъдността на условията се засилва и от факта, че децата в риск подчертават, че те не се използват еднакво от всички, а там важи принципът на физически и психически по-силния. В някои от изследваните гръцки резидентни услуги наличното оборудване и условия за свободно време са в много добро състояние, но не се използват от децата или, както самите те разказват, се използват в определени случаи – само по преценка на персонала и най-вече когато има посетители отвън. Въпреки наличието на свободни пространства, в голяма част от резидентните услуги в Гърция липсват условия за свободно време. Гръцките респонденти са най-доволни от количеството на предоставяните им дейности за свободно време, но това далеч не означава, че тези дейности са достатъчни, просто подчертава колко пасивно и неизползвано е свободното време на децата в другите две изследвани страни. Така създадените резидентни условия за свободно време в гръцките социални услуги не предразполагат децата в риск към активност, а точно обратното я подтискат и най-логичния завършек на това е, че те не искат да участват, а от там следва и тяхното положително отношение към липсата на дейности. Холандските деца, точно обратното на своите връстници от България и Гърция, харесват условия, които имат на разположение вътре в социалните услуги, в които са настанени. В един от изследваните случаи има условия и в добро състояние, но не се използват за организирани дейности. В другите изследвани случаи децата

живеят в отделни семеен тип къщи и вътре няма създадени условия за организирани занимания. Холандските деца говорят като деца, които са свикнали с по-голям избор и най-вече със свободата на избор и не са доволни от еднообразието на условията и дейностите, но не и от качеството им. Въпреки добрите условия на резидентните услуги холандските респонденти не харесват свободното си време на закрито, защото то е твърде ограничено и пасивно. Въпреки, че броят на децата в риск, които изявяват желание да се включат в създаване на възможности за свободно време не е малък, те не са стимулирани да участват. Участието на малка част от децата от България и Гърция в създаването на възможности за свободно време се характеризира с липса на импровизация и инициатива, а в случая с България и с принуда. Тук, още веднъж, нещата зависят от субективната оценка на служителя, ангажиран с дейността и в голяма част от случаите нищо не е съобразено с индивидуалността, наклонностите и желанията на настанените.

Дейностите извън резидентната услуга са най-желани и най-недостижими за голяма част от респондентите. Холандските деца са тези, които, в повечето случаи, искат да се включват в дейности само далеч от резидентния дома и без да имат връзка с него. Те не се чувстват обвързани със социалната среда, те искат да продължат със заниманията, както когато са били със семействата си. Тези деца сравняват предишния си опит през свободното време с този, който имат сега.

Колко добре са информирани децата в риск относно избора си за свободно време – съществуващите възможности (условия и дейности) и получаването и обмяна на информация за свободно време?

Повечето от децата в риск, попадащи в изследването, не получават и не обменят информация с никого за свободното си време, което особено важи за случаите от България и Гърция. Половината от децата от Холандия споделят, че могат да разговарят със своя ментор – човекът, който е пряко ангажиран с резидентната грижа за тях, но реално малко от тях го правят истински. Буквално единици са децата, които посочват друг възрастен (психолог, родител, директор, социален работник), освен ментора, с който разговарят, с който да споделят и да получат някаква информация за свободно време. Свободното време не попада в обсега на

разговорите между децата в риск и служителите от резидентните услуги, въпреки че те израстват в твърде ограничена и затворена среда и общуват главно с тези хора. Децата са на мнение, че не са добре информирани за свободното си време, а половината от респондентите от България твърдят, че изобщо не са информирани за възможностите през това време. Огромна част от децата нямат информация за елементарни детайли от всекидневието си. Техните представи за света се ограничават до стените на резидентния дом, но дори и там, те са крайно дезориентирани в случващото се. Тук разликата между изследваните респонденти в риск се изразява в натрупания опит преди постъпване в резидентна среда и във времетраенето на престой в социална грижа. За периода на престой в социалната услуга, никой не е сметнал за уместно да разговаря с тези деца и да ги ориентира и запознае с основни теми от всекидневието им, като например джобните им пари, за които децата са истински объркани и озадачени относно източника им.

Самият факт, че децата в риск са по-добре информирани относно дейностите през свободното време, в сравнение с условията – места, на които се провеждат тези дейности, потвърждава, че тяхната информация е повърхностна и недостатъчна, както и показва колко ограничен е детския опит в тази сфера. Въпреки че за голяма част от респондентите творческите дейности са сред най-любимите им, информацията им за тях е изключително бедна, което е ясно доказателство, че свободното време на децата в риск не е съобразено с техните лични предпочитания и наклонности. Любимо занимание за всички деца е забавлението, но в действителност, децата в риск са много слабо информирани за местата за забавление, те нямат представа къде в общността, в която живеят могат да отидат и да се забавляват, защото никога не са ги посещавали или в най-добрия случай, посещават такива места много рядко. Прави впечатление за много от интервюираните деца, че дори да са практикували определена дейност и да са посещавали някое място през свободното си време организирано, често те не могат да опишат почти нищо за тях. Това отново се дължи на оскъдната информация, която децата получават за това какво им предстои, защо отиват на определено място и каква е целта на действията им там, т.е. липсва адекватна

подготовка на децата. Те остават с неясни впечатления, защото са дезориентирани какво точно им се случва, но еуфорията от предстоящото разнообразие, вълнението за новото преживяване в комбинацията с навика да не разговарят съществено и да не споделят с хората, които ги обгрижват, води до неяснота в техните представи за личните им преживявания. Тук много ясно проличава, че децата в риск комуникират с едни и същи възрастни всеки ден, но в действителност тази комуникация не е пълноценно общуване, не съдържа особена емоционална обвързаност. Най-слабо информираните деца за възможностите през свободното време са респондентите от България, защото те имат незначителен опит преди постъпване в резидентна среда, предопределен от дълготрайния им институционализиран живот и много оскъдните им преживявания след постъпване в услугата, в която те израстват в бедност, лишения и агресия. Колкото по-дълъг е престоят на децата в резидентна среда, толкова по-стеснена е информацията им за свободното време и толкова по-трудно те успяват да изградят трайна емоционална връзка с възрастен, която им е така нужна в периода на детството. Холандските респонденти са най-добре информирани, в сравнение с останалите деца в изследването и това се дължи предимно на изградения опит и натрупаната информация относно свободното време преди постъпване в резидентна среда, както и на по-свободната и по-интензивна комуникация с възрастни в социалната услуга по време на престоя им там. Състоянието на информираност на гръцките деца в риск е смесица между дългия престой в социалната услуга и по-честите контакти със семейството и/или роднини и по-позитивните взаимоотношения със съученици в училище. Оскъдното съдържание на свободното време на респондентите в комбинация с оскъдната информираност относно свободното време трайно откъсва децата в риск от обществения живот, забавя интензитета на тяхното развитие и предизвиква и наслагва трайни негативни ефекти върху психиката и физическото им здраве.

Заключения

В опита си да достигне до ролята на свободното време в изграждането на младежките политики за приобщаване на децата в риск тази дисертация прави

много подробно и внимателно проучване. Тя е рефлексивно изследване, което с риск да бъде на моменти монотонно и лишено от първоначалната си емоционална същност, събира широк и педантичен спектър от информация, който трябва да играе ролята на карта към детския свят и детското свободно време в резидентните социални услуги. Именно в монотонното, на пръв поглед, представяне на резултатите е замаскиран един по-дълбок слой социологически материал, плодотворна почва за анализи в сферата на социология на детството, която, за съжаление, не е добре развита, поне в пределите на българската наука и изследвания. Влизането с качествени методи и то сравнително в перспективите на деца от три различни национални контекста дава възможност да се сложи една граница, да се види кое в преживяването на страданието, в преживяването на детската биографична ситуация се дължи на институционализация на резидентната грижа и кое на различните типове институционализация на резидентна грижа, и кое надхвърля разликите в начините, по които е институционализирана този вид грижа за деца – кое страдание не зависи от институционализиране, просто е твърде голямо и твърде чудовищно и не може да бъде повлияно от начините, по които е изградено това институционализиране.

Темата на дисертационния труд е болезнена, важна и актуална. През нейния фокус могат да се видят много неща за нашите общества. Тя не е самоцелна; през нея изплуват и стават видими скрити проблеми на съвременните общества. Дисертацията съчетава социология на страданието, социология на детството и социология на анализа на отношенията между социализацията и индивидуализацията. Тя е вик за промяна и едно явно доказателство, че трябва да се търсят изначално нови отговори и неудобни решения, водещи до пренаписване на идеологията на детската социална грижа и тотално преобръщане на една тромава бюрократична система, създадена за служители и за подсигуриране на работни места, в система, която реално помага на изпадналите в нужда от семейна среда деца. Резидентната грижа, в която децата са бройки и тежест, в която страдащите изоставени деца буквално са използвани в удобство на системата, която е безпомощна в рамките на това си съществуване да им предостави достойна грижа и нечовешки безразлична към беззащитни,

уязвими, невръстни човешки същества, които тотално зависят от нея, трябва да бъде спряна от съществуване, от възпроизвеждане на човешко страдание. *Няма как да се преборим с детското страдание от изоставянето, но има как да го облекчим.* Дисертацията е опит за откриване на начини за компенсиране на детската болка и ограничаване на възможностите тя да се задълбочи от всевъзможни допълнителни социални фактори, което на практика е случващата се реалност в днешните общества. Защо липсата на семейство, на семейна среда, които не могат да бъдат премахнати като възможност на случване в съвременното ни, с неговата комплексност и несигурност, да не се схващат като отправна точка за фокусиране и инвестиране в успешна социална индивидуализация и социализация? Защо детето в риск да не е детето с талант, важното дете, детето с неограничени възможности, когато целенасочено се уловят и разгърнат неговите наклонности и изначалните му заложиби? Защо същността на политиките за приобщаване на децата в риск да не са изградени именно около тази цел? Защо свободното време на децата в риск не се разпознава като толкова важно, колкото са подслонът, храната и образованието им?

Във хода на извеждане на резултатите и изграждане на анализите и заключенията към дисертацията всички хипотези се потвърждават, като някои от тях са потвърдени, но модифицирани и с важни нюанси. Изследването доказва, че попадането на деца в извънсемейна резидентна среда само по себе си ги поставя в риск и допълнително утежнява инвариантното им страдание, породено от изоставянето именно поради институционализирания начин на грижа, който тотално обезличава тяхното свободно време, а от там ги лишава от истинско детство. Свободното време на децата в риск в резидентна среда ги ограничава, те не са свободни и не могат да избира свободно, без принуда и без задължение, според своето разбиране и следвайки своите склонности. Това не е времето, което остава на тяхно разположение, след като изпълнят основните си нужди, като сън, ходене на училище и лични и социални задължения. Свободното време за децата в риск е много ограничено социално преживяване, което в повечето случаи изключва така важните за него елементи като взаимовръзки, дружества, приятелства, взаимодействие и социална подкрепа. Предоставеното свободното

време на децата в риск не успява да им набави така нужното за тях изразяване на социалните им идентичности и да блокира неблагоприятните последици от предизвикания силен жизнен стрес от отделяне от семейната среда върху тяхното здраве и психика. Децата са лишени от елементарни предпоставки за развитие на свободното им време, като социални взаимодействия, които са желани и контролирани лично и досег с любими занимания, извършвани с приятели или желана компания. Така важната същност за свободното време като правенето на това, което децата имат нужда и с когото искат липсва в резидентната среда. Така конструираното свободно време в контекста на резидентна грижа не насърчава положително цялостното здраве и благополучие на децата, защото не предлага разнообразни възможности, които да позволят на децата да избират дейности и опит, които да отговарят на техните собствени нужди, интереси и предпочитания. Децата не постигат своя потенциал за свободното време, защото не участват в решенията, които определят условията на свободното им време. Развитието на детското свободно време се затруднява и дори стопира в социална среда, която в стремежа си да подsigури на децата основни условия на живот като сигурност, подслон, храна, джобни средства, образование уеднаквява и обезличава грижата за тях и ги превръща в зависими и изолирани индивиди без нужен социален опит и без адекватни представи за света извън услугата. Свободното време в детските резидентни услуги не се разглежда като контекст за социално обвързване и развитие и това е причината за провала на децата в социализацията и ресоциализацията след напускане на социалната грижа. Докато свободното време не бъде разпознато от политиките за деца като централен контекст за идентифициране на проблеми на развитието през жизнения път на децата, докато резидентната детска грижа продължава да потъпква правото на свободно време, децата, които по злощастни предпоставки попадат в извънсемейна среда ще останат в риск и социалната системата ще продължава да функционира неефективно за тях в омагьосания кръг на безизходица между множество вложени усилия и непоправими провали. Тази дисертация е вик за промяна и едно начало в търсенето и връщането на свободното време там където му е мястото – в живота на децата в риск. Извършеното проучване е основна база

за изграждане на изначално нови политики на грижа, основани на специално разработени програми за личностно изградено свободно време. Свободното време, изучавано през контекста на децата в риск, спокойно може да бъде доразвито в бъдеще в общообразователни параметри и прилагано за всички деца в обществото.

Справка за приносите на дисертационния труд

1. Дисертацията допринася за развитието на българската научна дейност в сферата на социология на детството, като в допълнение навлиза и съчетава социология на страданието и социология на отношенията между социализация и индивидуализация.
2. За първи път се провежда толкова детайлно и то сравнително международно качествено изследване, което разглежда преживяването на детската биографична ситуация в три различни национални контекста и разкрива реалното състояние на свободното време на децата в риск.
3. Изследваното свободно време на децата в риск е разделено на пет обобщаващи подгрупи, като се има претенция за изчерпателност и всеобхватност на изучавания феномен.
4. Чрез своя етически аспект, задачата на дисертационния труд обозначава какво може и трябва да се направи, за да се подобри значително качеството на живот на децата в риск.
5. Дисертацията предлага изначално нов подход в изграждане и прилагане на младежки политики относно резидентната грижа за деца, основан на мнението и заложбите на въвличените в системата за социална грижа деца и потенциала на феномена свободно време. Така разгледания феномен, подобно на всеки социален феномен, е неделима част от социалната система и дава възможност за нови дискурси, нови начини за говорене за съществуващите социални форми и роли и следователно за безпрецедентна възможност за културна трансформация в сферата на детската социална грижа.
6. Извършеното проучване е основна база за подпомагане на добри практики и създаване на специално разработени програми за личностно изградено

свободно време, насочени и прилагани както към деца в риск, така и към всички деца в обществото.

Списък на публикациите, свързани с темата на дисертацията

1. Иванова, Ж., Младежки политики за приобщаване – случаят на децата в риск в България, Гърция и Холандия и тяхното свободно време, *Научни трудове на СУБ-Смолян*, том II, 2016г., с. 123-130.
2. Иванова, Ж., Свободното време на деца, лишени от родителски грижи – поведение и взаимодействия във всекидневния живот, *Психологични изследвания*, том 20, кн. 1/ 2017 г., с. 113-118.
3. Ivanova, Zh., Lost Childhood - The consequences of growing up in care, In: *Sociocultural Dimentions of Childhood*, P. Bankova, M. Janning, A. Guennec, E. Tsaneva and V. Periklieva, (Eds.), Sofia: BAS, 2020, p. 281-290.
4. Иванова, Ж., Какво е свободно време? Разбирането за свободно време и ролята му в живота на децата, лишени от родителски грижи и израстващи в резидентни социални услуги, В: *Обществото на знанието и хуманизмът на XXI век*, съст. Л. Парижкова, София: За Буквите - О писмених, 2020, с. 771-782.
5. Иванова, Ж. Теоретичният конструкт на Играта или от къде започва всичко?, В: *Етюди по експериментална хуманитаристика*, съст. Д. Георгиев, и Д. Ненчева, София: Scribens, 2021, (под печат).
6. Иванова, Ж. и Георгиев, И., Свободно време и резидентни социални услуги за деца. Изследване в условията на пандемия. В: *ДА ЗАВЪРЖЕМ ОТНОВО ГОРДИЕВИЯ ВЪЗЕЛ. Възможна ли е симбиоза между изследване и образование?*, съст. С. Пенкова, Н. Николова, М. Ташева, Изданието представя резултатите от проект „Социалната уязвимост като обект на изследване. Обучение на обучаващи в социологията: към едно по-ефикасно интегриране на образователни и изследователски практики“ по програма Млади учени, докторанти и студенти, финансиран от НПД към ПУ „П. Хилендарски“, договор МУ19-ФИФ-025, Пловдив, 2021, (под печат).